

Р. Я. Пастушенко

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ

**Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти**

Тернопіль
Астон
2018

Пастушенко Р. Я.

Вступ до історії : підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти. —
Тернопіль : Астон, 2018. — 288 с. : іл.

Підручник «Вступ до історії» для 5 класу закладів загальної середньої освіти містить навчальний матеріал відповідно до чинної програми.

Даний предмет допоможе пізнати основи науки «історії».

У підручнику вибудований шлях до історії непростий, але посильний для всіх, хто вирушить у подорож сторінками цієї книги.

Для учнів, учителів, батьків.

© Пастушенко Р. Я., 2018.

© ТзОВ «Видавництво Астон», 2018.

Зміст

Слово від автора	4
Вступ. ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ	
§ 1. Історія — наука про Людину	8
§ 2. Як і що досліджують українські історики?	13
Тема 1. ВІДЛІК ЧАСУ В ІСТОРІЇ	
§ 3. Історія — наука про зміни	22
§ 4. Історичний час	29
§ 5. Культурно-історичні епохи	39
Тема 2. ДЕ ВІДБУВАЄТЬСЯ ІСТОРІЯ	
§ 6. Історичний простір	50
§ 7. Україна на мапах упродовж історії	61
§ 8. Історичні землі України	77
Тема 3. ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ	
§ 9. Різновиди історичних джерел. Усні джерела ..	90
§ 10. Писемні джерела	102
§ 11. Пошук та вивчення речових джерел	113
§ 12. Візуальні джерела. Фото- і кінохроніка	125
Тема 4. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ПАМ'ЯТКАХ	
§ 13. Історична пам'ять і пам'ятки	138
§ 14. Пам'ятки доби державної незалежності України	148
§ 15. «Місця пам'яті» радянської доби	154
§ 16. Пам'ятки доби визвольних змагань українського народу.....	167
§ 17. Пам'ятки козацької доби.....	178
§ 18. Пам'ятки княжої доби	191
§ 19. Правові пам'ятки України.....	199
Тема 5. ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ	
§ 20. Пізнання історії.....	207
§ 21. Руські і козацькі літописи.....	216
§ 22. Історичні праці ХІХ — початку ХХ ст.....	226
§ 23. Дослідження з історії рідного краю	238
Тема 6. УСЕ МАЄ МИНУЛЕ	
§ 24. Праця і господарство: колись і сьогодні	246
§ 25. Наука та освіта: тепер і колись	255
§ 26. Турбота про здоров'я	263
§ 27. Минуле дозвілля: ігри та іграшки	272

Слово від автора

Багаторічне спілкування з дітьми переконало Автора, що кожна дитина бажає і здатна пізнати та зрозуміти створений людьми світ, віднайти своє місце у ньому. Однак, для втілення цього прагнення потрібно володіти низкою вмінь. Одне з них – це вміння мислити *історично*, тобто в часі. Призначення цієї книги – допомогти Тобі та іншим дітям Твого віку сформувати це вміння, вивчаючи основи історичної науки.

Про те, навіщо пізнавати історію, написано у Вступі. Тексти параграфів Вступу призначені не для запам'ятовування, а для обмірковування. Допоможуть Тобі у цьому запитання та завдання до окремих частин (абзацу, кількох абзаців), розміщені у самому тексті параграфа (на полях). Завдання і запитання до тексту сприяють глибшому розумінню його змісту. Відповідаючи, Ти розвиватимеш уміння виділяти в тексті головне та роз'яснювати окрему, висловлену автором, думку. Скористайся завданнями та запитаннями до тексту, опрацьовуючи Вступ та наступні дві теми підручника. Почавши з Теми 3, ставити запитання до тексту треба буде самостійно. За потреби Тобі допоможе учитель/вчителька.

Опрацьовуючи Теми 1 та 2, Ти дізнаєшся, що таке історичний час та історичний простір. У кожному з параграфів цих тем (так само, як у Вступі) виділено історичні *терміни* – слова, якими послуговуються історики. Це зроблено для того, щоб навчити Тебе виявляти в будь-якому тексті важливі та нові слова. Значення нових слів часто можна зрозуміти, читаючи сам текст. Уточнити своє розуміння Ти зможеш з розміщених поруч приміток. Автор розраховує, що в межах одного шкільного семестру можна навчитися виділяти терміни та звикнути вносити їх у словник. Тому, починаючи з Теми 4, доведеться робити це самостійно.

У Темі 3 йдеться про історичні *джерела*: укладені нашими предками тексти, створені ними речі та зображення тощо. Кожна поміщена тут *пам'ятка-інструкція* закладає фундамент дослідницьких умінь, пропонуючи послідовність дій, які треба здійснити, щоб отримати з джерел потрібні відомості. Натренувати ці вміння допоможуть матеріали для практичних робіт. Виконувати ці роботи, користуючись пам'ятками, найкраще з допомогою вчительки/вчителя.

Набути навички «читати» різні тексти, в яких вміщена історична інформація, допоможе Тема 4. Вона знайомить з окремими важливими для нашого народу подіями, про які нагадують пам'ятки нашої культури та пам'ятники. Поруч з описовими текстами в цій темі подано немало джерельного матеріалу. Щоб краще його осмислити, Автор запропонував спеціальні допоміжні запитання.

Тема 5 знайомить з постатями найвідоміших українських дослідників нашої історії та їх поглядами на те, як пояснювати минуле. Тема також має практичну спрямованість. З допомогою вчителя/вчительки Ти продовжуватимеш вчитися здобувати і поєднувати відомості з різних джерел у власному описі-поясненні. Автор вважав, що навчатися цього найкраще, пізнаючи історію своєї родини. Тому в Темі 5 перед Тобою буде складне, але цікаве завдання: задокументувати та описати факти сімейної історії.

Завершує підручник Тема 6. Вона задумана одночасно як винагорода всім, хто терпеливо й наполегливо навчався упродовж року, і як випробування для них. Винагорода — це розсип цікавих та маловідомих фактів українського і європейського повсякдення, знання яких свідчитиме про начитаність. Випробування ж полягає в тому, щоб спробувати відповісти на запитання, однозначних відповідей на які немає. Такого роду запитання поміщено після кожного параграфа цієї теми. Відповідь — це Твоя думка, оперта на розуміння історії. Автор очікує, що Ти навчишся відповідати на ці запитання. Можливо, не все вдаватиметься, та в Тебе попереду ще п'ять років навчання. І Ти, безсумнівно, досягнеш мети!

Ступивши на шлях пізнання історії, Ти маєш знати, куди прямуєш. Для цього перед кожною темою поміщено очікувані результати її вивчення. Вказано, що Ти зможеш зрозуміти та які уміння виробити, чого навчишся, якщо повною мірою та сумлінно виконуватимеш посильні для себе завдання. Допомагатимуть Тобі досягнути успіху Твоя вчителька/вчитель, однокласники, рідні. Не бійся попросити допомоги та допомагай іншим, виконуючи завдання в парах чи більших групах. Наприкінці кожної теми цього підручника всіх сумлінних чекає винагорода. Подані на завершення головоломки, які Ти, безсумнівно, можеш розгадати, — це не тільки розвага. Переконайся у своїй кмітливості та вмілості і порадій за себе.

Щоб успішно долати шлях історичного пізнання, необхідно наполегливо працювати. Винагорода за сумлінну працю — це розуміння, в чому користь історичних знань, та переконання, що історія — мудра наука і захоплююче мистецтво.

Автор намагався зробити Твій шлях до історії зручним. Йди цим шляхом сміливо та наполегливо, опрацьовуючи параграф за параграфом. Щоб Ти почувався/почувалася впевнено, на Твоєму шляху розміщено своєрідні дорожні знаки:

*Завдання перед читанням
тексту параграфа*

Найдопитливішим

Поради

Домашнє завдання

Не мусиш, але спробуй

*Якщо хочеш перевірити
себе*

*Запитання та завдання
на застосування умінь і
знань*

Розвага для сумлінних

Обміркуй вислови

Обдумай спільно з рідними

Практична робота

Помісти у словник

Вибудований у підручнику шлях до історії непростий, але посильний для всіх, хто вирушить у подорож сторінками цієї книги. А успіх залежить насамперед від того, наскільки вдумливо Ти поставишся до інформації, яку знайдеш у цьому підручнику, та чи виявиш волю у досягненні очікуваних результатів навчання. Тож бажаю Тобі цілеспрямованості у навчанні і розраховую на Твою співтворчість та винахідливість. Успіхів Тобі на шляху до мети: бути компетентним (умілим) співтворцем історії!

Автор

Вступ

ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ

Прочитавши вступну тему підручника, Ти зрозумієш:

- що історія – це наука про Людину в її рішеннях і діяннях;
- з яких мотивів люди звертаються до минулого;
- що минуле, теперішнє і майбутнє – взаємопов'язані;
- завдання історії як шкільного предмета.

Якщо Ти опрацюєш матеріал цієї теми, знайдеш відповіді на поміщені тут запитання, виконаєш завдання, то умітимеш:

- використовувати термін «історія» в різних значеннях (як оповідь, як досвід, як живу пам'ять про життя людей у минулому, як науку);
- пояснити, що вивчає наука історія та на що мають звернути увагу ті, хто цікавиться особистою історією, історією України;
- користуватися підручником.

Завжди пам'ятай минуле
Публій Паніній Стацій

§ 1. Історія – наука про Людину

Завдання перед читанням тексту параграфа

Подумай, чи пам'ятаєш Ти все, що з Тобою та за Твоєю участю відбувалося, наприклад, учора, рік тому. Якщо Ти пам'ятаєш не всі події, які бачив чи про які чув, і навіть не всі, у яких брав участь, то поясни чому.

Поради

Читаючи текст параграфа частину за частиною, намагайся знайти відповіді на запитання до кожної з них, пробуй виконати кожне завдання.

Якщо у класі вчитель пропонує прочитати цей текст уголос, виконуй настанови вчителя. Читаючи текст удома, з'ясуй з допомогою старших, наскільки Ти його розумієш.

У тексті виділено окремі слова. Виділене слово та його тлумачення треба записати у словник. Пояснення, як укласти словник історичних термінів, знайдеш далі, на с. 11.

Ми часто пригадуємо минулі пригоди, думаємо про людей, з якими спілкувалися, відтворюємо думки, які вони висловлювали. Ми також розповідаємо іншим про те, що побачили або почули, уважно вислуховуємо подібні розповіді, обговорюємо їх. Навіщо ми це робимо? Не лише тому, що приємно ще раз пережити тодішні враження або поділитися своїми успіхами. Нам хочеться обміркувати те, що трапилось, порадитися. Ми прагнемо зробити висновки з минулого.

Найчастіше люди повертаються думкою в **минуле**, якщо хочуть пізнати себе, свої чесноти та вади. Вони прагнуть зрозуміти, як досягнути успіху в подібних життєвих ситуаціях, упевнитися, що вчинили правильно, виявити зроблені помилки. Люди обдумують минуле, щоб зрозуміти **сьогодення** та знати, як діяти в майбутньому. Таке знання про себе і життя, засноване на пережитому, випробуваному, називається **досвідом**.

Навіщо та з яких мотивів люди раз по раз передумують прожити?

Поясни на прикладах, що таке «життєвий досвід».

Дізнайся з рубрики «Помісти у словник», як розуміють терміни: минуле, майбутнє, сьогодення.

Дослідження минулого для використання набутого досвіду вказує на цілісність, неперервність життя. Люди давно зауважили, що нічого не трапляється без причини. Якщо хтось із вас проживав би в іншому місті чи селі, то навчався б в іншій школі. Якщо підготуєтесь до уроків, матимете хороші оцінки. Отже, наші минулі дії визначають теперішній стан, ситуації, почуття. А вчинене людьми, створене та пізнане ними матиме наслідки у майбутньому. Так, наприклад: хто добре вчився, має більше шансів знайти дохідну роботу, знання англійської дозволяє спілкуватися з іноземцями, розуміти англійські книги та фільми. І навпаки, невдачі у школі стануть на перешкоді отриманню вищої освіти, обмежать можливості подорожувати за межами Батьківщини. Тож минуле пов'язане не тільки з сьогоденням, воно впливає на **майбутнє**, певною мірою зумовлюючи його.

Правдиве уявлення про майбутнє здобувається тільки через обдумування того, що вже відбулося. У царині мистецтва передбачення майбутнього пропонують нам письменники-фантасти. Можливо, Ти читав твори французького письменника Жюль Верна, написані понад сто років тому. Сьогодні те, над чим до нього і в його часи вчені тільки думали або про що мріяли — підводний човен або подорож на Місяць, — стало **дійсністю**.

До минулого звертаються не тільки письменники та інші митці. Існують різні **науки**, які пропонують важливі для кожного з нас висновки з того, що відбувається з нами і навколо нас у світі природи та у **суспільстві** — світі людей.

Добери інші приклади взаємопов'язаності минулого, теперішнього і майбутнього.

У чому різниця між віщуванням та передбаченням (прогнозом) майбутнього?

Які завдання природничих наук?

Люди послуговуються висновками вчених, виробляючи різні речі, керуючи державою, борючись із хворобами, плануючи власне життя. Тобі, можливо, відомі назви наук, що займаються вивченням і поясненням природи: фізика, хімія, біологія. Є також науки, що досліджують Людину та створений людьми світ. Однією з таких наук є історія.

Історія — це наука про Людину, її минуле: про дії та прийняті нею рішення. Історики дізнаються про минуле людей, збираючи та опрацьовуючи письмові й усні свідчення (спогади, розповіді, документи тощо), шукаючи і досліджуючи матеріальні пам'ятки (житла, знаряддя праці, малюнки та інші витвори мистецтва). Історики вивчають не лише життя видатних людей. Їх цікавить усе, що створено людьми. Досліджують, наприклад, історію іграшок, одягу, меблів, житла, медицини, письма, грошей, гербів, родин. Укладають навіть історію самої історичної науки — історіографію. Вони роблять це для того, щоб виявити, яким смислом люди наділяли свої вчинки та висловлювання.

Слово «історія» потрапило в нашу мову з грецької, де означало «розповідь», «переказ відомого», «розпитування про минуле». В українській мові воно має, як мінімум, сім значень. Однак, ми користуватимемося терміном «історія», розуміючи, що це одна з наук, історична наука. Її завдання — дослідити різні свідчення про те, що діялося колись, та пояснити минуле. Праця істориків спрямована на те, щоб допомогти нам здобути досвід, обрати життєву позицію, спланувати своє життя, більш-менш достовірно уявляючи майбутнє.

Що вивчає наука історія?

Навіщо вчені-історики досліджують минуле усього, створеного людьми?

Знайди у тлумачному словнику, з допомогою Інтернету різні пояснення слова «історія».

Чому корисно вивчати історію?

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Добери приклади з власного життя або з життя твоїх улюблених літературних героїв, коли доводилось використовувати набутий досвід.
2. Поясни, що означає знати історію.

Помісти у словник

Досвід — те, з чим доводилося зустрічатися, здобути в повсякденні знання та вміння.

Історія — послідовність змін, розвиток чогось,; перебіг подій у житті народу, окремої групи, однієї людини.

Історик — дослідник минулого, вчений, який вивчає минулі діяння та творіння людей.

Майбутнє — усі явища і події, що поки не здійснились, не відбулися для людини, яка перебуває в більш ранньому часі.

Минуле — усі явища та події, які вже відбулися.

Наука — взаємопов'язані знання про розвиток природи і суспільства та способи впливу на оточуючий світ.

Сьогодення — незавершені події, все, що тепер відбувається.

Словник історичних термінів

Зазвичай, коли радять укласти словник, виникає запитання: навіщо? Відповідь надзвичайно проста. Це не просто зібрання слів, розташованих в алфавітному порядку. Це — довідник спеціальних слів, якими користуються науковці, щоб порозумітися. Слова ці важливі тим, що всі вчені вкладають у них однаковий зміст, а тому й розуміють їх однаково. Саме такі, однозначні для науковців, слова називають **термінами**. Кожна наука, а значить й історія, послуговується своєю термінологією. Історичні терміни, зокрема, відображають нагромаджений та осмислений (обдуманий) науковцями досвід життя людини у суспільстві. Тож, твій термінологічний словник — це один із засобів нагромадження знань про минуле та способи його дослідження, продукт твого досвіду пізнання історії.

Термін — слово або вислів, що вживається в тому чи іншому середовищі, на певній території, людьми певного фаху, які розуміють його однаково.

Як укласти словник історичних термінів?

Можеш виділити для словника сторінки в кінці зошита, а то й цілий зошит. Але краще будувати словник у електронному варіанті,

створивши для цього окремий файл. Терміни у словнику треба записувати в алфавітному порядку, від А до Я. Тоді легко буде і записати, і відшукати потрібний термін. Достатньо буде відкрити сторінку, виділену для букви, з якої починається це слово. На кожній сторінці треба побудувати таблицю, як показано далі (Табл. 1).

Таблиця 1

Словник історичних термінів

Буква	Слово	Зміст (пояснення слова)
С	Свідчення	Подія, річ, обставина, що підтверджують що-небудь.
	Словник історичних термінів	Упорядкований в алфавітному порядку список слів, зміст яких передає важливі висновки-узагальнення історичної науки, а також слів, які використовувалися колись і характеризують минуле.

Вписувати історичні терміни та їх визначення у таблицю найкраще зразу після того, як опрацюєш відповідний параграф підручника. У тексті підручника кожний історичний термін, який зустрічається тут уперше, виділено. Пояснення окремих термінів поміщене на сторінках цього та інших його розділів.

Обміркуй вислови

- Людина — це те, що з нею відбулося.
(Хосе Ортега-і-Гассет)
- Кожна людина — історія, не схожа ні на яку іншу.
(Каррель Алексіс)
- Сучасне — завжди на дорозі з минулого в майбутнє.
(Олександр Довженко)

Завдання:

- Спробуй обґрунтувати або спростувати вислів іспанського філософа Х. Ортега-і-Гассета.
- На прикладі покажи справедливість думки французького хірурга К. Алексіса.
- Побудуй логічний ланцюжок подій свого або іншого, відомого тобі, життя, що підтверджує думку українського кінорежисера та письменника О. Довженка.

§ 2. Як і що досліджують українські історики?

Завдання перед читанням тексту параграфа

Поміркуй, що з історії рідної землі, свого народу, людей, з якими поруч Ти живеш, важливо було б знати для того, щоб з користю пізнати, зрозуміти власне минуле.

Поради

Опрацювай текст цього параграфа так само, як і попереднього. Попроси приятеля чи когось зі старших перевірити з допомогою тексту, чи правильно Ти відповідаєш на запитання рубрики «Запитання та завдання на застосування умінь і знань».

Чимало людей думають, що досліджувати минуле нескладно. Достатньо зібрати відомості про те, що відбулося колись, та цікаво це переповісти. Можливо, Ти також думаєш, що історією може займатися кожен, досить тільки забажати. Тоді поміркуймо разом, наскільки легко пізнавати минуле.

Минуле — це низка подій, що трапилися у різних місцях, кожна у свій час. Учасниками цих подій були різні люди. Багато з цих подій трапились не з нами, у часі, коли ми ще не жили, та у місцевості, яку ніколи не відвідували. Більшість очевидців минулих подій не залишили нам жодних свідчень. Вони навіть не намагались запам'ятати у деталях, як усе було. Як дізнатися про ці події?

А головне, про які події слід дізнаватись? Адже навіть за одного людського життя їх відбувається безліч. Захопливе оповідання про минуле, звичайно, залишить приємні враження. Але чи завжди знайдемо у ньому корисні для себе знання?

З якими труднощами зустрічаються історики, досліджуючи минуле?

Пригадаймо завдання вченого-історика. Його мета — дослідити та описати минуле так, щоб допомогти нам «поживитись» життєвим досвідом наших предків. Як він має вибрати події, знання яких допоможе зрозуміти теперішнє та спрогнозувати майбутнє?

Перше, що має уміти дослідник історії, — це здобути свідчення про події. Для цього доведеться відшукати якомога більше джерел інформації. На основі знайдених відомостей треба відновити в думці те, що колись було дійсністю, створити **образ минулого**. Інформацію з різних джерел доведеться пов'язати з якимось часом та місцевістю, згрупувати та зіставити. Це допоможе відкинути неправдиві свідчення та упереджені думки.

Наступний важливий крок — відібрати серед різномірної інформації важливі для розуміння теперішнього і прогнозування майбутнього **події, явища, процеси**. Відібране необхідно розтлумачити, тобто пояснити, які зв'язки поєднують різні події, з чого усе почалось, до чого йшло і чим завершилося. Це третій крок історичного дослідження.

Далі дослідник мусить зробити висновок про правдивість створеного ним образу-пояснення минулих подій. Тільки за умови, що його бачення історії правдиве і що воно пояснює дещо у сьогоденні та допомагає спрогнозувати майбутнє, історик має право ознайомити інших зі своїм дослідженням.

Учений також має подбати про грамотність викладу своїх міркувань. Історія — описова наука, яка

Яка мета історичних досліджень?

Про що насамперед має подбати дослідник минулого?

Дізнайся з рубрики «Помісти у словник», як розуміють терміни: історична подія, історичне явище, історичний процес.

Як створюють пояснення минулого?

Які критерії (мірила) використовують для оцінки свого пояснення минулого?

послугується не спеціальною (як математика або фізика), а живою повсякденною мовою. Більшість термінів, які використовують історики, знайомі багатьом людям (держава, влада, лицар тощо). Для вченого-історика уміти грамотно висловлювати свої думки та зацікавити ними слухача або читача не менш важливо, ніж зібрати різномірні відомості про минуле.

Яка мені користь від знання того, що мають уміти вчені-історики? — може запитати хтось. — Я не мрію бути істориком. Ба, навіть знаю, ким я буду. Може мені достатньо вміти та любити читати? Нехай минуле для мене досліджують інші.

Кожна людина має право і може так думати. Але так само кожний рано чи пізно сам собі ставить запитання: хто я є? Чому моє життя складається саме так, як воно складається? Який його сенс? Ніхто, крім самої людини, не зможе відповісти на ці запитання. Тому кожен із нас сам змушений писати власну історію. Тільки так можна зрозуміти, яка ти Людина, та при потребі змінити себе.

При цьому слід враховувати, що жодна людина не живе у цьому світі сама по собі. У кожного з нас є родина, друзі, кожен живе у тій або іншій міській чи сільській громаді, ми — громадяни України. Належачи до цих спільнот, ми впливаємо на життя у кожній із них. Їхнє життя, а значить і наше, суттєво залежить навіть від тих, хто жив до нас. Залежить настільки, що впливає на долю всіх, хто житиме на наших теренах після нас. Тому, щоб

*Якими вміннями
володіють вчені-
історики?*

*Навіщо вміння історика
кожному з нас?*

*Чому, укладаючи історію
власного життя,
потрібно знати історії
тих, з ким воно
пов'язане?*

пізнати, хто я є, чим живу, треба зрозуміти, що мене пов'язує з живими та померлими земляками, з усіма, хто жив на українській землі.

Відповідні пояснення пропонує **історія України**. Ця галузь історичної науки досліджує, за яких обставин і коли на теренах сучасної Української держави з'явилися люди, який спосіб життя вони вели. Вона розповідає про формування українського народу, його розвиток та відносини з іншими народами, впливи близьких і далеких сусідів, про боротьбу українців за свою незалежність і державність, про геніальні прозріння та помилки наших провідників. *Отже, історія України — це наука про історичну долю народу, до якого ми належимо. А знання історії України — це частина нашого світогляду, тобто поглядів на життя, природу і суспільство.*

Що треба знати кожному українцеві, який хоче пізнати своє минуле, укласти власну історію?

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Які риси характеризують історію як науку?
2. Що вивчає історія України?
3. Обґрунтуй, використовуючи факти з життя і/або літератури, що знання про минуле є частиною уявлень людини про себе і світ.

Помісти у словник

Історія України — галузь історичної науки, що вивчає формування держави Україна, української нації, виникнення українського народу з його культурою та досвідом суспільного життя.

Історичне джерело — будь-який носій інформації про життя в попередні часи (предмет, документ, рисунок).

Історичне дослідження — збирання та опрацювання джерел для створення образу минулих часів; оперте на інформацію про минуле його осмислення та пояснення.

Історична подія — те, що в минулому сталося та привернуло нашу увагу (увагу дослідника).

Події неповторні, бо завжди відбуваються за участю конкретних людей, у певний час та в певному місці. Подія (наприклад: подорож, битва, відкриття тощо) суттєво змінює життя її учасників. Саме тому події зауважують.

Історичне явище — подія, низка подій, загальні ознаки яких повторюються.

У явищах минулого виявляються людські взаємовідносини, що мають спільні ознаки. Однорідні історичні явища (наприклад: народи, держави, війни, вірування, культури) порівнюють.

Історичний процес — послідовність взаємозв'язаних історичних подій і явищ.

Історичний опис — розповідь про риси, ознаки певної історичної події, явища, процесу, особи.

Обміркуй вислови

1. Історія — свідок минулого, світло істини,
жива пам'ять. Історія — життя пам'яті.

Історія — це свідок часу, учителька життя.

Не знати історії — означає завжди бути дитиною.

(Марк Тулій Цицерон)

2. Прочитайте лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова.<...>
Все розберіть... та й спитайте
Тоді себе: що ми?
Чиї сини? Яких батьків?

(Тарас Шевченко)

Завдання:

1. Спробуй, використовуючи прочитані тобою тексти цього розділу підручника, обґрунтувати висловлені знаменитим давньоримським промовцем та державним діячем Цицероном думки про роль історії у нашому житті.
2. Подумай, що має на увазі Т. Шевченко, радячи читачам свого твору «прочитати... добре, прочитати знову тую славу» минулого? Чому, на його думку, треба її читати дуже уважно («од слова до слова») та «розібратись» у прочитаному?

Батько історії

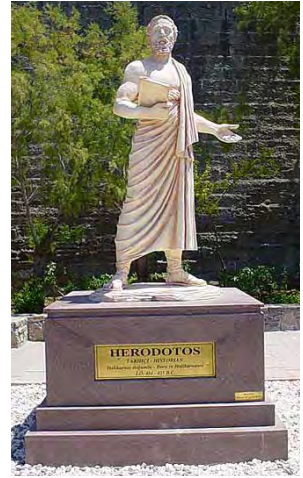
Люди завжди обдумували минуле. Але немає жодних сумнівів, що хтось колись першим вирішив його дослідити і на основі такого дослідження створити книгу. То кого ж слід називати «батьком історії»?

Історики вважають «батьком» своєї науки грека Геродота, який жив дві з половиною тисячі років тому у місті Галікарнас, що на східному узбережжі Середземного моря. Вони, звичайно, не можуть достеменно стверджувати, що він був автором першого дослідження про минуле. Але серед досліджень, які нам відомі і які найкраще відповідають відомим вам вимогам опори на джерела, правдивості та доступності викладу, «Історії» Геродота — найдавніші. Дев'ять книг цих «Історій» слугують сучасним дослідникам багатим джерелом відомостей про життя давніх греків (еллінів), персів, що з ними воювали, та інших народів, про які Геродот уважав за потрібне розповісти, щоб пояснити перебіг та результати цих греко-перських воєн.

Галікарнас, рідне місто Геродота, елліни побудували на скелястому березі Керамської затоки на півдні західного узбережжя Малої Азії. Сьогодні воно відоме завдяки тому, що тут колись проживали два історики: Геродот, а на чотири століття пізніше від нього Діонісій — автор «Римської давнини». Окрім того, через сто років після Геродота в цьому місті звели одне з «семи чудес світу» — Мавзолей — надмогильний пам'ятник карійського царя Мавсола, побудований за наказом його вдови Артемисії.

Про життя Геродота відомо мало. Більшість відомостей походять з самих його «Історій». Про події перших десятиріч греко-перських війн, які він досліджував, «батько історії» довідався від старших сучасників, сам був свідком продовження цих війн. Родина Геродота, вірогідно, була доволі знаною та впливовою серед міщан. Через її конфлікт з місцевим тираном — правителем цього міста та навколишніх земель — Геродот змушений був покинути Галікарнас. Брав участь у поваленні тиранічної влади, але через неприязнь громадян до себе полишив рідне місто назавжди.

З «Історій» довідуємося, що Геродот багато подорожував. Деякий час проживав на острові Самос у Середземномор'ї. Об'їздив найбільші міста континентальної Греції. Був в Афінах і навіть публічно читав там окремі оповіді зі своїх «Історій», за що отримав чималу грошову винагороду. Побував також у володіннях персів: у Єгипті, можливо, у Вавилоні та Сузах — столиці перської держави. Припускають, що Геродот міг також відвідати якесь із міст Північного Причорномор'я, наприклад, Ольвію, що знаходилась у гирлі Південного Бугу. Таке припущення виникло тому, що у четвертій книзі «Історій» розповідається

Статуя Геродоту в Бодрумі (давньогрецькому Галікарнасі)

про похід перського царя Дарія I на Скіфію — державу, засновану кочовими племенами скотарів-скотів на землях сучасної України. Правда, сам автор книги не дає прямих вказівок на те, що побував у наших краях. Та й розповідь, у якій багато домислів, свідчить швидше, що автор переказує повідомлення своїх грекомовних співрозмовників.

Геродот не завершив історії греко-перських воєн. Останні роки свого життя він провів у Турії – новозаснованому афінським місті на березі Тарентинської затоки в Італії. Автор «Історій» був одним із тих, хто виїхав з Греції, щоб збудувати це місто та стати його громадянами. Тому на початку свого твору він називає себе турійцем. Про те, щоб його всі знали як Геродота з Галікарнаса, подбали жителі цього міста. Після смерті свого знаменитого земляка громадяни Галікарнаса поставили у місті його статую.

У Геродота були попередники та певні зразки для наслідування. До нас дійшли тільки фрагменти давніших творів, на основі яких важко їх оцінювати та порівнювати з працею цього дослідника. Можемо тільки визнати: автори цих творів – теж дослідники історії. Однак, ні вони, ні Геродот не були вченими у сучасному розумінні цього терміна. За тодішньою традицією, в усіх історичних творах реальні події з життя міщан, родоводи впливових громадян перепліталися з різними легендами (міфами). Геродот першим з відомих нам оповідачів історій критично поставився до відомостей, які збирав. Він також перший, хто поставив собі близьку історикам мету. «Тут викладено дослідження турійця Геродота, — писав автор «Історій» на початку свого твору, — проведене для того, щоб зроблене людьми з часом не забулося і щоб великі і дивовижні справи, довершені як еллінами, так і варварами, не залишилися незаними і, крім того, щоб з'ясувати причини, чому вони воювали між собою».

Не мусиш, але спробуй

1. Поміркуй над тим, чому «батьком історії» сучасні її дослідники визнали саме Геродота.
2. У тексті використане слово «тиран». Терміни «тиран» та «тиранія» люди вживають і досі. Поцікався, що сьогодні означають ці слова.
3. Чому «батька історії» у цьому тексті усе ж не віднесено до вчених-істориків?

Якщо хочеш перевірити себе

1. Підбери міркування, які дозволять переконатися: пізнавати минуле має вміти кожний.
2. Наведи переконливі докази про користь від читання доступних (науково-популярних) історичних праць, зокрема й підручників з історії.
3. Встанови, чим історія відрізняється від математики та наук про природу.
4. Поясни, чому історія – це наука.
5. Розкажи, як працюють учені-історики.

Розвага для сумлінних

Розгадавши головоломки, упевнишся у своїй кмітливості та знаннях і порадиєш за себе.

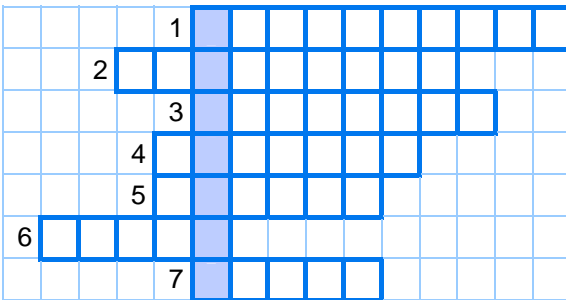
Ребуси

Познайомся з інструкціями до ребусів на сайті та розв'яжи запропоновані тут ребуси. Сайт знайдеш за адресою: <http://rebus1.com/ua>. Створи ребуси до інших термінів, які засвоїв, опрацьовуючи цей розділ.

Кросворд

Впиши у клітинки під відповідними номерами слова-відгадки, щоб встановити, яке слово приховане в цьому кросворді. Виділи це слово великими літерами та поясни собі, що воно означає.

Питання до кросворда:

1. Усе, що відомо про минуле, — це історична ...
2. Кожен, хто відшукує, нагромаджує, упорядковує та пояснює відомості про минулі часи, — це ... історії.
3. Минуле завжди приховує якісь ...

4. Минуле вчить нас не повторювати у майбутньому своїх ...
5. Послідовність взаємопов'язаних історичних подій і явищ — це історичний ...
6. Знавці історії, які працюють професійно, застосовуючи тільки наукові способи дослідження минулого, — ...
7. Низка історичних подій зі схожими ознаками — це історичне ...

Обдумай спільно з рідними

1. Покажи батькам розв'язаний Тобою кросворд та запитай, як вони розуміють виділене слово. Поділися з ними своїми міркуваннями про значення цього слова.

2. Поміркуй разом з родичами, що важливого для тебе, своєї родини Ти зможеш дізнатися, якщо навчишся досліджувати минуле.

Тема 1

ВІДЛІК ЧАСУ В ІСТОРІЇ

Прочитавши першу тему підручника, Ти зрозумієш:

- що історія – це наука про людину в часі;
- різницю між календарним та історичним часом;
- зміст та умовний характер прийнятих для вимірювання часу одиниць;
- важливість встановлення хронологічної послідовності та наступності подій;
- призначення шкали часу та хронологічної таблиці.

Якщо Ти опрацюєш матеріал цієї теми, то умітимеш:

- побудувати шкалу історичного часу і встановити за її допомогою хронологічну послідовність подій;
- позначити на шкалі часу межі великих періодів (культурних епох) європейської історії: Первісні часи, Античність, Середні віки, Новий час;
- співвіднести рік – століття – тисячоліття, епоху та подію, явище;
- визначити тривалість історичної події, її віддаленість від сьогодення;
- формувати і заповнювати хронологічну таблицю.

Час – ось головна дійова особа історії.
Антуан Про

§ 3. Історія — наука про зміни

Завдання перед читанням тексту параграфа

Що Тобі відомо про час та способи його виміру?

Поради

Читаючи текст параграфа частина за частиною, намагайся знайти відповіді на поміщені поруч запитання, пробуй виконати кожне завдання. Якщо у класі вчитель пропонує прочитати цей текст уголос, виконуй настанови вчителя. Читаючи текст удома, встанови, з допомогою старших, наскільки Ти його розумієш.

У тексті виділено окремі слова. Виділене слово та його тлумачення треба записати у словник.

Можливо, ви чули або читали оповіді про подорожі в часі. Але що таке **час**? Відповісти на це запитання непросто. Навіть вчені висловлюють із цього приводу різні точки зору. Існує припущення, що час — це частинки Всесвіту, такі самі, як уже виявлені вченими фотони — частинки світла. Частинці часу навіть ім'я придумали — хронотон. Якщо б удалося виявити хронотон, подорожі в часі стали б реальністю.

Правда, поки що ми знаємо про час тільки те, що він не існує сам по собі. Час завжди пов'язаний з чимось, що відбувається у світі: з рухом Сонця чи Місяця, з обертанням Землі, з подіями людського життя. Тож *час — це вимір, у якому все відбувається*. Усі речі, явища, люди, існуючи в часі, ніби рухаються крізь нього, з доби на добу, з року в рік, від народження до смерті, з минулого в майбутнє.

Люди здавна розуміли, що все існує в часі, і намагалися міряти час. За основу виміру вони брали якусь послідовність

Час — один з вимірів світу, тривалість усього, що в ньому існує і відбувається.

Чи хотілось тобі подорожувати у часі? Чому?

Підбери приклади на користь думки, що ми всі існуємо в часі.

Рік — одиниця виміру часу, що дорівнює періоду обертання Землі навколо Сонця, та складає, умовно, 365 діб.

подій, про які знали, що вони відбуваються через рівні проміжки часу, періодично. Наприклад, Земля робить повний оберт навколо своєї осі за добу, а оберт навколо Сонця — за 365 діб, тобто за рік. Добу умовно ділили на день та ніч, які теж періодично змінюють одне одного. День теж можна розділити на частки: ранок, полудень, підвечір'я, а ці частки — умовно, на дрібніші: години, хвилини, секунди. Циферблат годинника, як ви знаєте, має 12 таких умовних поділок — годин, кожна година — 60 хвилин, а кожна хвилина — 60 секунд. Слід зазначити, що секунда, хвилина, година, доба, місяць, рік — це не всі одиниці виміру часу.

Послідовність подій у часі називають **хронологічною послідовністю**. Чому людям важливо знати, у якій послідовності ті чи інші події змінювали одна одну? Виявляється, що саме хронологічне (за часом) розміщення подій дає нам змогу їх пов'язати, зрозуміти, що одні події залежать від інших і трапилися тільки тому, що їм передували ці, інші події. Виявивши, що між подіями існують зв'язки, люди почали виокремлювати минуле та шукати в ньому пояснення тому, що відбувається з ними тепер, передбачати, що станеться в майбутньому.

Розуміння **наступності** подій (тобто того, яка подія минулого передувала іншій у часі; знання, коли, якого року, місяця, дня, а в деяких випадках навіть якої години трапилася конкретна подія) дуже важливе як для вчених-істориків, так і для кожного з нас. Не знаючи датування події, ми не можемо її пояснити, тобто виявити зв'язки з іншими

Доба — одиниця виміру часу, що дорівнює періоду, протягом якого Земля робить один оберт навколо своєї осі; день і ніч разом.

Що означає слово «період»?
З допомогою яких одиниць часу виділяють часові межі періоду?

Година — одиниця виміру часу, що дорівнює 1/24 доби, або 60 хвилинам.

Хронологічна послідовність — черговість подій, явищ, етапів роботи в часі, порядок їх розташування за часом.

Перелічи відомі Тобі події в часовій (хронологічній) послідовності.

Наступність — перехід події, дії в пов'язану з нею нову, що розташовується або з'являється безпосередньо за нею в часі.

подіями, а також оцінити, тобто поміркувати про вплив цієї події на життя людей, на наше особисте життя.

Важливо також знати, як довго тривала якась подія. Не знаючи, наприклад, скільки часу тривала війна, ми не зможемо оцінити її вплив на стан господарства країни, чисельність її населення, добробут конкретної родини.

Найважливіше, однак, навчитися думати в часі. *Здатність думати про життя людей у часі називається історичним мисленням.* Мислити історично означає вміти виявляти початок і кінець події, розкласти її перебіг на часові проміжки — періоди, етапи, коли траплялися суттєві зміни, прогнозувати, до чого ці зміни ведуть, що може статися внаслідок цієї події. Наприклад, мислячи історично, ти розумієш, коли (в якому віці) твоє життя рішуче змінилося, чому (у зв'язку з якими подіями) ці зміни настали, а також що відбулося (які події) і що може трапитися (майбутні події) як наслідок цих змін.

Не всі, на жаль, уміють так мислити. Проживаючи день за днем, рік за роком, багато людей не бачать зв'язків між своїми вчинками, впливу подій, до яких вони непричетні, на прийняті ними рішення, залежності свого добробуту від стану суспільства. Вони не розуміють, що в часі ми рухаємося лише вперед, від минулого до майбутнього. Не усвідомлюють, що наше життя, існування людства — це безперервний перебіг/хід подій, які, змінюючи одна одну, змінюють наше бачення цього життя та його умови. Пояснити це, *показати, як і чому з часом змінювалося життя людей, — призначення науки історії.*

У чому виявляється наступність подій? Наведи приклади такої наступності.

Назви відому Тобі подію та вкажи її тривалість.

Як виявити, чи людина володіє історичним мисленням?

Зміна — перехід, перетворення чого-небудь (стану, руху, ознаки, властивості й т. ін.) у щось інше.

Поміркуй, наскільки правдиве твердження, що історія — це наука про людей у часі.

Дата — календарний час якої-небудь події.

Тривалість — час, протягом якого хтось діє, щось відбувається, існує.

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Чому історикам важливо датувати подію? Датуй подію свого життя, які запам'яталися (запиши дати цих подій).
2. Поясни, навіщо знати хронологічну послідовність подій. Вибудуй пам'ятні події свого життя у хронологічній послідовності, розмістивши їх у порядку від найдавнішої до найближчої у часі.
3. Як визначити тривалість події? Встанови тривалість кожної із пам'ятних для тебе подій, обравши відповідні одиниці виміру часу.
4. У чому виявляється наступність подій? Спробуй пов'язати пам'ятні події свого життя. Поміркуй також, які події неминуче стануться у Твоєму житті в найближчому майбутньому. Що пов'яже названі Тобою події?
5. Поясни, у чому полягає історичне мислення. Застосуй історичне мислення, щоб пізнати своє життя.

Хронологічна таблиця

У плині часу дослідникові минулого потрібно виділяти події, що мають особливе значення. У Твоєму житті це можуть бути, наприклад, знайомство з другом/подругою, подорож, розмова або інше явище, які Тебе вразили, спонукали до важливих висновків; навчання чи інший процес, що визначає уклад Твого життя. Значимість таких подій, явищ, процесів у тому, що вони змінюють життя. Саме тому важливо їх виділити та запам'ятати. Допоможе в цьому спеціальна таблиця, у якій записані тільки значущі з точки зору дослідника, тобто історичні події. Щоб побачити зв'язки між історичними подіями, їх записують у часовій послідовності, прямій або зворотній. *Таблицю, де історичні події записані послідовно, з указуванням відповідних дат та поясненням значення кожної з подій, називають хронологічною таблицею.* Вивчення історії передбачає формування вміння укладати і використовувати такі таблиці.

Як створити хронологічну таблицю.

Можеш виділити для хронологічної таблиці кілька сторінок у кінці зошита. Але таку таблицю, як і термінологічний словник, краще вибудувати в електронному варіанті, створивши для цього окремих файл. На сторінці треба побудувати таблицю так, як показано далі (Таб. 2). Вписувати в таблицю історичну подію, пояснення, у чому її значущість, а також датування (рік, місяць) найкраще зразу після того, як опрацюєш відповідний параграф підручника. У підручнику кожна історична дата, яка зустрічається тут уперше, виділена. Поруч написано, якої події ця дата стосується. Дати та події у хронологічній таблиці треба записувати у часовій послідовності, розпочавши з найдавнішої.

Хронологічна таблиця — це спосіб упорядкування подій за часом; конкретний перелік історичних подій, розташованих у хронологічній (календарній) послідовності.

Хронологічна таблиця (схематично)

Дата	Подія. Історичне значення події
852 р.	Перша відома нам згадка про українську державу — Руську Землю. Початки існування України-Русі.
1199 р.	Утвердження волинського князя Романа Мстиславовича у Галицькому князівстві. Утворення Галицько-Волинської держави — Королівства Руського.
1648 р.	Початок визвольної боротьби українського козацтва під проводом Богдана Хмельницького проти панування шляхти. Утворення козацтвом української держави — Війська Запорозького (Гетьманщини).
1917 р., 20 листопада	Схвалення Українською Центральною Радою III Універсалу. Проголошення Української Народної Республіки.
1991 р., 24 серпня	Прийняття Верховною Радою Акта проголошення незалежності України. Виникнення сучасної незалежної Української держави.

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

Уклади хронологічну таблицю, потрібну для історичного опису Твого життя. Впиши туди значущі, на Твою думку, його події та спробуй стисло (одним реченням) пояснити, у чому значущість кожної з них. При потребі скористайся допомогою батьків.

Обміркуй вислови

1. Час — ось головна дійова особа історії. (Антуан Про)
2. Час є універсальною (всеохоплюючою — Р. П.) формою змін. (Сергій Яковенко)
3. Що було, воно й буде, і що робилося, буде робитись воно. І немає нічого нового під сонцем!.. Буває таке, що про нього говорять: «Дивись, — це нове!» Та воно вже було від віків, що були перед нами. (Еклезіаст)
4. Історія — наука про людей у часі, наука, в якій безперервно треба пов'язувати вивчення мертвих з вивченням живих. (Марк Блок)
5. Історія є лише там, де відкривається можливість продовжувати історію. (Віктор Петрушенко)

Завдання:

1. Наведи докази на користь образної думки французького історика Антуана Про, скориставшись її поясненням у вислові С. Яковенка.
2. Спробуй обґрунтувати або спростувати відомий біблійний вислів з Книги Еклезіаста.
3. На прикладі покажи правдивість думки французького історика Марка Блока про зв'язки крізь час, зокрема зв'язки між поколіннями: тими, хто відійшов, та нами, живими.
4. Розкажи, як ти розумієш думку українського філософа, професора В. Петрушенка.

Практична робота

Завдання цієї практичної роботи можна виконати усно або письмово, на уроці або вдома.

1. Розташуй (запиши) роки у порядку зростання:
  - а) 1113 р., 1256 р., 1223 р., 1410 р., 1238 р., 1632 р., 1253 р.
  - б) 1586 р., 1615 р., 1620 р., 1709 р., 1861 р., 1648 р., 1727 р., 1687 р.
2. Встанови пряму послідовність подій, що відбулися у вказані роки: 1253 р., 852 р., 1917 р., 988 р., 1710 р., 1199 р., 1648 р., 2013 р.
3. Встанови зворотню послідовність подій, що відбулися у вказані роки: 453 р., 1362 р., 709 р., 1569 р., 1814 р., 1410 р., 2004 р., 1932 р.

Найдопитливішим

Чому люди не пам'ятають перші роки свого життя?

Укладаючи хронологію свого життя, кожен з нас неминуче виявить, що практично не пам'ятає перших його років. Найраніші спогади у більшості людей припадають на час, коли їм було три або й чотири роки. Дехто не пам'ятає нічого до початку свого шкільного життя. Причому цих, найдавніших у нашому житті подій, які ми пам'ятаємо, небагато, і вони дуже розрізнені. Чому це так, намагаються пояснити науковці.

Окремі вчені оцінюють відсутність у нашій пам'яті спогадів про перші роки життя як «дитячу забудькуватість» — природний процес забування того, що не використовуєш. Німецький **психолог** Герман фон Еббінгауз ще сто п'ятдесят років тому встановив: якщо нову інформацію не повторювати, ми упродовж години забудемо половину з того, що почули, побачили або прочитали. А через місяць спроможемося згадати тільки близько 2–3% того, що пам'ятали на початку.

Головний результат досліджень Еббінгауза — це графік забування здобутої інформації. У 1980-х роках вчені спеціально опитали добровольців та співставили хронологію їхніх спогадів про раннє дитинство з цим графіком. Виявилось, що кількість подій, які люди пам'ятають, значно менша, ніж мала би бути за графіком.

Встановлено, що глибина та яскравість дитячих спогадів значною мірою залежить від того, де проживає людина та до якої спільноти вона належить. Такий висновок підтверджують, наприклад, дослідження Ці Ван з Корнельського університету. Ця психологиня збирала спогади китайських і американських студентів. Вона виявила, що спогади американців — помітно довші, складніші і більше пов'язані з переживаннями. У китайців, навпаки, спогади були коротшими і відображали конкретні події. Окрім того, у середньому спогади китайців починалися на півроку пізніше, ніж в американців.

За відомостями **етнографів**, найраніші дитячі спогади мають люди, що належать до народу маорі (проживають у країні Нова Зеландія). Багато хто з них пригадував, що з ними сталося у віці двох з половиною років. Це пов'язано з тим, що у маорі прийнято пам'ятати події свого життя та постійно спілкуватися про минуле. Тож відсутність спогадів про ранні роки життя частково пов'язана з тим, що дитина не обговорювала свої враження та події свого життя, не спілкувалася на ці теми.

Можливості спілкуватися у людини з'являються приблизно у два з половиною–три роки, коли вона навчиться висловлювати свої думки. На цій підставі деякі вчені припускають, що відсутність спогадів про раннє дитинство можна пояснити нездатністю перетворювати сприйняті образи у розповідь або опис.

Ще один важливий висновок учених: події дитинства, незалежно від того, пам'ятаємо ми їх чи ні, впливають на поведінку людини навіть у дорослому віці. Отже, наші переживання, думки та враження перших років життя, попри те, що ми їх не пригадуємо, зберігаються десь у глибинах нашого мозку.

Вчені також попереджають: через розрізненість та незначну кількість того, що ми достеменно пам'ятаємо про перші роки життя, нам легко навіть несправжні спогади. Як це відбувається? У 1980-х психолог із Каліфорнійського університету в Ірвіні Елізабет Лофтус зібрала групу добровольців, щоб довести реальність такого навіювання. Вона розповідала своїм піддослідним неправдиву історію про те, як вони загубилися в торговому центрі і їх врятувала ласкава літня жінка. До навіювання були долучені навіть родичі піддослідних. У результаті, третина учасників експерименту повірили у брехню. Дехто навіть почав «пригадувати» деталі своєї дитячої пригоди. Це свідчить про те, що ми часто більш упевнені в наших уявних спогадах, ніж у тих, що відображають реальні події.

Тож питання не в тому, чому ми не пам'ятаємо раннє дитинство, а в тому, чи можемо ми вірити в будь-які з наших спогадів узагалі.

(За матеріалами статті Зарі Горветт, оглядачки BBCFuture. 27 липня 2016)

Не мусиш, але спробуй

1. Поміркуй над тим, чому людина так мало пам'ятає про перші роки свого життя.
2. Подумай, які наслідки для людини може мати користування навіяними їй спогадами.
3. У тексті використані слова «психолог» і «етнограф». Поцікався, що досліджують науки психологія та етнографія.
4. Обміркуй спільно зі старшими, чому, за відсутності спогадів про раннє дитинство, люди в різних життєвих ситуаціях часто реагують так, ніби керуються цим прихованим досвідом.

§ 4. Історичний час

Завдання перед читанням тексту параграфа

Поміркуй, що з історії рідної землі, свого народу, людей, з якими поруч живеш, важливо було б знати для того, щоб вивчити та зрозуміти власне минуле.

Поради

Опрацювай текст цього параграфа так само, як і попереднього. Прочитавши, попроси приятеля чи когось зі старших перевірити за допомогою тексту, чи правильно Ти відповідаєш на запитання після цього параграфа.

Люди віддавна міряють час за допомогою календарів і годинників. Бажання лічити час свідчить про його цінність. Чому люди цінують час? Адже його не можна взяти в руки, не можна спожити, здобути і нагромадити, продати чи купити. Ми його не бачимо, тільки відчуваємо. Однак відчуття — річ непевна. Недаремно в одних ситуаціях людям здається, що часу бракує, тоді як в інших час для них минає надто повільно.

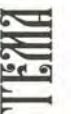
Цінність часу в тому, що він минає безвідносно до нашої волі, але ми вимірюємо ним власне життя. Будучи тільки засобом виміру того, що з нами відбувається, час у нашій уяві може текти повільно або швидко. Його нам може не вистачати, бо ми поспішаємо. Або навпаки, коли нічого значимого для нас не відбувається, може здатися, що час зупинився. Стверджуючи, що весело провели час, ми маємо на увазі події, які викликали у нас приємні емоції. А коли для нас час проминув безслідно, то говоримо, що з нами нічого не трапилось.

Люди цінують час через те, що не можна повернутись у минуле, щоб у

Для чого призначені календарі та годинники?

Коли для людини час набуває цінності?

У який спосіб люди можуть стати панамі (власниками) свого часу?

ньому змінити щось на власну користь. Цінуючи час, люди прагнуть ним володіти. Що означає — володіти часом? Володіти часом — означає керувати ним і використовувати його. Керувати часом можна за умови, що ми будемо планувати свої дії. Спланувати — означає попередньо розписати справи на день, місяць, рік, тобто розмістити їх у бажаній для себе хронологічній послідовності. Наприклад, землероб мусив точно спланувати, коли йому сіяти і коли збирати. Зокрема, моркву й петрушку сіють ранньої весни, картоплю — пізніше, у квітні-травні, озиму пшеницю — восени. Важливі також погодні умови. Звідси потреба в календарі.

Для жителів міст час іще щільніший. Працівнику важливо знати, о котрій годині починається й закінчується його робочий день. Подорожуючому — якої години і хвилини вирушає корабель, літак, потяг. Продавцеві — коли (день, година) прибуде замовлений ним товар. Тому люди винайшли **годинники**.

З допомогою календарів і годинників люди можуть розумно, з користю використовувати час свого життя. Але вдало планувати майбутнє, перебуваючи в сьогоденні, — нелегко. Для цього потрібно постійно черпати в минулому все новий життєвий досвід — знання про те, що може відбутися, судячи з минулих подій, та як правильно чинити в життєвих ситуаціях, подібні до яких траплялися колись. Щоб обдумати минуле, доведеться розглядати події, враховуючи їх хронологію. **Хронологію людської діяльності називають історичним часом**. Розпочинається історія в час виникнення Людини

Календар — спеціальний засіб обрахунку часу, список днів усього року з поділом на тижні та місяці й позначенням свят, історичних подій тощо.

За яких умов людина вдало розпоряджати-
меться своїм часом?

На який час припадає
початок історії та коли
буде її кінець?

Історичний час — це час існування людства, народів та інших сталих груп людей, окремих осіб, хронологія людської діяльності. Історичний час — незворотний та односпрямований, його три стани — минуле, сьогодення і майбутнє.

Які одиниці виміру
часу доцільно
використовувати,
вибудовуючи хронологію
життя конкретної
людини? Поясни свій
вибір.

тиян, нова ера в історії людства. Завершиться вона з другим пришестям Христа. Через односпрямованість часу відлік років до нашої ери відбувається у зворотному порядку. Народи, в основі культури яких — християнство, отже й українці, послуговуються цим літочисленням донині.

Чим відрізняється літочислення християн, євреїв і мусульман?

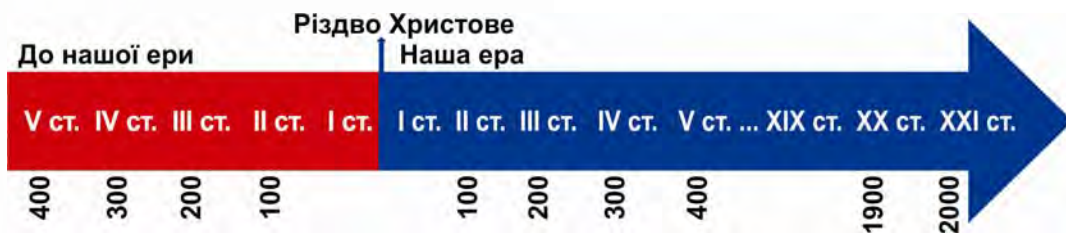

Рис. 1. Шкала часу

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Який час ми називаємо історичним? Якою подією він починається та якою завершиться?
2. Ким християни вважають Ісуса Христа? Що вони розуміють під Його другим пришестям?
3. Поясни термін «ера». Чому доводиться вживати вислів «до нашої ери»?
4. Яким роком починається наша ера? Скільки років нашої ери вже минуло?
5. Скільки тисячоліть минуло від початку нашої ери? Яке сьогодні тисячоліття?
6. Скільки століть минуло від початку нашої ери до сьогодні? Яким роком починається і яким завершується: а) перше століття, б) третє, в) п'яте, г) шістнадцяте, д) двадцяте, е) двадцять перше?
7. Розмісти одиниці вимірювання часу від меншої до більшої: рік, секунда, століття, доба, ера, тисячоліття, година, місяць.
8. Накресли в зошиті шкалу часу. Познач на ній початок нашої ери, перше та друге тисячоліття, усі століття включно з тим, у якому ми живемо в даний час.
9. Познач на накресленій Тобою шкалі дату свого народження та дату, коли ти розпочав навчання як п'ятикласник.

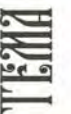
Шкала часу

Як уявити собі час, якщо він всеохоплюючий і неперервний? Як побачити, що подій поза часом не існує? Як зрозуміти, що й час немислимий без подій? Як показати, що для нас час протікає в одному напрямку — від початку і до кінця існування Людини, нашого існування? Пошуки відповідей на ці запитання привели до думки про так звану «шкалу часу» (ще кажуть: лінію (стрічку) часу). Така шкала чимось нагадує винайдену ще первісними людьми стрілу (рис. 1). Її вістря спрямоване у майбутнє, а оперення губиться у далекому минулому. На дrevко цієї стріли рівномірно нанесено позначки. Це — тисячоліття, які розбиті на століття, а століття — на роки. У межах років можна також виділяти місяці, дні та години. Кожного дня, кожної секунди у житті людей щось трапляється, відбуваються якісь зміни. Важливі для себе зміни можна позначити, знайшовши за датою місце такої події на шкалі часу.

Для кожного європейця, а значить і для українця, важливою подією є перший рік нашої ери — ери визнання людської гідності й утвердження у відносинах між людьми любові та милості. Такі думки проповідували у Юдеї Ісус Христос та Його учні — апостоли. Процес утвердження названих цінностей у суспільному житті триває й досі. Коли він завершиться, настане нова ера людського життя.

Час тече з минулого в майбутнє, тож на шкалі всі часові позначки від першого року нашої ери розміщено по зростаючій зліва направо. Спочатку перше тисячоліття, тоді друге і третє; спочатку перше століття, далі друге, третє аж до двадцять першого. Натомість усі часові відтинки до нашої ери позначені на шкалі у зворотному порядку. Перед першим роком нашої ери був перший рік до нашої ери, а сотий рік до нашої ери був на сто річних відтинків далі вліво. Ще далі вліво був двохсотий рік до нашої ери, ще далі — трьохсотий і т. д. Зверни увагу на те, що роки на цій шкалі позначають звичними для нас арабськими цифрами — 1, 10, 23 і т. ін., а століття та тисячоліття — римськими (див. Табл. 3). Кожне століття та тисячоліття нашої ери починаються з першого року: 1, 101, 301, 1001, 2001, а закінчуються сотим або тисячним роком (I ст. — це роки з 1 по 100-ий; II ст. — зі 101 по 200; XV ст. — з 1401 по 1500, XX ст. — з 1901 по 2000). Натомість століття до нашої ери починаються із сотень, а тисячоліття — з тисяч. Наприклад: I ст. до н. е. — це роки від 100 до 1; XV ст. — від 1500 до 1401, XXIII — від 2300 до 2201.

Шкала історичного часу (лінія, стрічка) — це графічне зображення руху часу з минулого в майбутнє через сучасність; пряма лінія, що має напрямок (від минулого до майбутнього), початок відліку, поділена на проміжки в одиницях літочислення (рік, століття, тисячоліття, ера).

Арабські цифри	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
Римські цифри	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX	XXI

Практична робота

Завдання цієї практичної роботи можна виконати усно або письмово, частину — на уроці, решту — вдома.

- Знайди на шкалі часу та познач:
  - 33 р.; б) 852 р.; в) 988 р.; г) 1199 р.; д) 1240 р.;
  - 1648 р.; е) 1917 р.; ж) 1991 р.
 Поясни (усно), як Ти виконував/ла це завдання.
- Встанови, у якому столітті та тисячолітті відбулася подія, якщо її дата:
  - 33 р.; б) 800 р.; в) 988 р.; г) 1199 р.; д) 1240 р.;
  - 1648 р.; е) 1917 р.; ж) 1991 р.
 Поясни (усно), як Ти виконував/ла це завдання.
- Знайди на шкалі часу та познач:
  - 33 р. до н. е.; б) 852 р. до н. е. ; в) 988 р. до н. е.;
  - 1199 р. до н. е. ; д) 1240 р. до н. е.; е) 1648 р. до н. е.;
  - 1917 р. до н. е.; ж) 1991 р. до н. е.
 Поясни (усно), як Ти виконував/ла це завдання.
- Скільки століть та тисячоліть минуло від події, дата якої:
  - 33 р.; б) 800 р.; в) 988 р.; г) 1199 р.;
  - 1240 р.; е) 1772 р.; е) 1932 р.; ж) 2000 р.?
 Поясни (усно), як Ти виконував/ла це завдання.
- Скільки років та століть минуло між подіями, дати яких:
  - 33 р. та 852 р.; б) 988 р. та 1200 р.;
  - 800 р. та 1240 р.; г) 1199 р. та 1917 р.;
  - 1917 р. та 1991 р.; е) 988 р. та 1917 р.;
  - 33 р. та 1991 р.; ж) 852 р. та 1991 р.?
 Поясни (усно), як Ти виконував/ла це завдання.

Обміркуй вислів

Дати — це ще не вся історія і не найцікавіше в історії, та в усякому разі вони — те, без чого сама історія зникла б...

(Клод Леві-Строс)

Завдання:

1. Спробуй пояснити вислів французького вченого К. Леві-Строса. Що, на Твою думку, найцікавіше в історії?

Домашнє завдання

На цупкому папері метрової довжини нарисуй шкалу часу на зразок тієї, яку ви створили у класі. При потребі попроси допомоги батьків. Познач на шкалі:

- а) початок літочислення (Р.Х. — Різдво Христове);
- б) напрям змін у часі (стрілочкою);
- в) тисячоліття та століття нашої ери;
- г) перше та друге тисячоліття, а також століття першого тисячоліття до нашої ери.

Найдопитливішим

Коли та навіщо люди створили інструменти вимірювання часу?

Не лише люди, а й усе на світі живе в часі. Підставою стверджувати це є те, що всі існуючі об'єкти зазнають змін. Людина ж, на відміну від рослин та тварин, здатна зрозуміти, що вона і все навколо неї змінюється. Намагаючись врахувати, передбачити та опанувати процеси змін, люди почали вимірювати час. Важко сказати, коли і неможливо встановити, хто першим зрозумів, як можна вимірювати потік часу. Вірогідно, що навіть давні мисливці та рибалки користувалися для вимірювання часу тим, що існують природні явища, які періодично повторюються. Повсякденне життя цих людей неминуче було пов'язане зі змінами дня і ночі, змінами місячних фаз та пір року, які є наслідками обертання Землі навколо осі та її обертання навколо Сонця. Рівномірність цих обертів дозволяла запровадити у вжиток основні одиниці вимірювання часу — добу, місяць і рік.

Але як вимірювати час у межах цих одиниць? Для цього винайшли спеціальні інструменти — годинник та календар. Календар обліковує доби, групуючи їх за місяцями, а годинник — дрібніші одиниці часу — години, хвилини, секунди. Потребу в цих інструментах зумовлюють відносини між людьми. Люди міряють час, щоб домовитися про ті або інші спільні дії, наприклад про зустріч, початок і завершення робочого дня, спільне святкування тощо.

Годинник як інструмент для планування повсякденного життя люди винайшли доволі давно. Можемо припустити, що вже давні мисливці і рибалки зауважили: довжина тіні дерева, скелі, встромленої вертикально палиці залежить від того, як високо Сонце знаходиться над горизонтом. Уже в II тис. до н. е. окремі народи ви-

значали час за допомогою спеціально виготовлених кам'яних стовпів — гномонів. З допомогою такого стовпа можна визначити полудень — у цей момент довжина тіні гномона найменша, північ — за напрямом його тіні в астрономічний полудень та географічну широту — за довжиною полудневої тіні. У VI ст. до н. е. грецькі мудреці Анаксимандр та Анаксимен звели на площі у місті Спарта гномон, який визначав усі денні години. Для цього майданчик навколо гномона розмітили годинними поділками.

Вимірювання часу за допомогою гномона тим точніше, чим він вищий. До нашого часу дійшло кілька високих гномонів. Один з найбільших — обеліск, зведений у Єгипті за наказом фараона Тутмоса III (II тис. до н. е.). Його висота — 47 метрів. У IV ст. цей обеліск було перевезено до Рима (рис. 2).

Сьогодні гномони для вимірювання часу уже не використовують. Але наслідком цього винаходу стали популярні досі сонячний годинник та один з видів пам'ятників — обеліск.

Перші календарі теж винайшли доволі давно. Давні мисливці та рибалки, які проживали за межами тропіків, зіткнулися зі змінами пір року. Вони зауважили, що пори року пов'язані з висотою Сонця над горизонтом та його розміщенням відносно зірок. Відтоді небесні світила стали для людей своєрідним годинником. По них визначали пори року й ворожили, далі вираховували, через який час сонце повертається у вихідне положення. У результаті з'явився такий відтинок часу, як рік.

Рис. 2. Обеліск Тутмоса III у Римі (Латеранський)

Рис. 3. Поштова марка Німеччини до 400-річчя введення григоріанського календаря

Найдавніший календар, у якому рік дорівнював 365 дням, створили в Єгипті орієнтовно три з половиною тисячі років тому. Сам термін «календар» європейці успадкували від давніх римлян. Цим словом римляни називали перші та останні числа місяця. У I ст. до н. е. «вічний диктатор» Риму Гай Юлій Цезар провів календарну реформу. Новий рік почали відраховувати з 1 січня, окремі місяці тривали 30, а інші — 31 день, рік було поділено на чверті — квартали, з'явилися високосні (довші на день) роки. Цим календарем європейці послуговуються й сьогодні. Єдину зміну в нього було внесено за розпорядженням Папи Римського Григорія XIII у XVI ст. (рис. 3). Григоріанський календар ліквідував десятиденний зсув весняного рівнодення, який накопичився через недостатню точність юліанського календаря. Однак, чимало християн православного віросповідання, зокрема й в Україні, продовжують відзначати Різдво Христове та інші релігійні свята за «старим стилем», на 13 днів пізніше, ніж католики.

Не мушиш, але спробуй

1. Разом з товаришем по парті підготуйте короткі повідомлення про історію зображених тут приладів, за допомогою яких вимірюють час:

Сонячний годинник на Подолі (Київ)

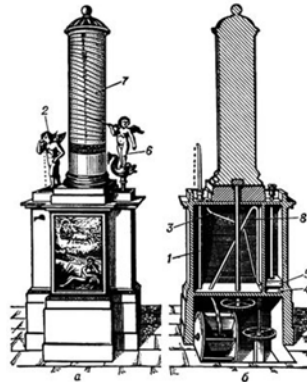
Пісковий годинник

Механічний годинник на львівській Ратуші

Атомний годинник

Водяний годинник-клепсидра

Європейський (григоріанський) календар

Мусульманський календар

Ритуальна посудина-календар давніх русів (с. Ромашки на Київщині)

Єврейський календар

Французький революційний календар

2. Якщо не знаєш, як організувати роботу над виконанням завдання 1, скористайся цими порадами:

➤ поспілкуйся з приятелями та приятельками і постарайся переконати їх, що дізнатися про історію різного роду годинників та календарів — цікаво;

➤ домовся про розподіл тем між охочими дізнатися історію годинників і календарів. Поясни, що можна працювати самому, але цікавіше — у парі або групою (3–4 особи);

➤ підкажи товаришам по роботі (партнерам) послідовність кроків, дотримуючись якої можна підготувати повідомлення на обрану тему.

План дій може бути такий:

1) віднайти за допомогою будь-якої пошукової системи інформацію на обрану тему. Бажано, щоб це були статті та зображення;

2) відібрати з кількох статей відомості про виникнення, призначення та зміни у будові і використанні засобу, історію якого ви досліджуєте. Підібрати ілюстрації, які відображають розвиток пристрою;

3) поміркувати, чи відібрані відомості та ілюстрації — правдиві. При потребі, проконсультуватися з учителем та/або родичами;

4) скласти стислу усну чи письмову розповідь про свій засіб для вимірювання часу. Вона має початися з відомостей, як цей засіб називається і яким способом вимірює час, а також показати, які важливі зміни сталися з цим засобом за час його існування.

Потрібно також продумати, як цю розповідь проілюструвати.

Домовся з партнерами про місце і час представлення результатів свого дослідження. Врахуй, що час та місце презентації мають бути зручними не тільки для вас, а й для всіх, кого це дослідження мало б зацікавити.

§ 5. Культурно-історичні епохи

Завдання перед читанням тексту параграфа

Поміркуй, як полегшити собі вивчення історії, упорядкувати безмежжя подій з тих або інших позицій, наприклад, розглядаючи по черзі розвиток окремих сфер суспільного життя: господарства, державності, культури.

Поради

Щоб опрацювати текст цього параграфа, послідовно прочитай абзац за абзацом та дай відповіді на відтворювальні запитання біля кожного з них.

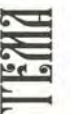
Виділені слова треба записати у словник, додавши до кожного відповідне пояснення.

Для розуміння минулого його досліднику потрібно вчинити кілька послідовних дій. Спочатку слід відновити часову послідовність подій. Відтак пов'язати та порівняти здобуті відомості. Для цього доводиться їх групувати, умовно ділячи історичний час на частини. *Групування подій у часі за якоюсь ознакою (критерієм) називають історичною періодизацією.* Виділені часові проміжки — **періоди** або **епохи** — пов'язані між собою, адже процес змін триває постійно. Водночас кожен із них відрізняється від іншого, бо відображає стан суспільства, його культури у визначених часових межах.

Для зручності дослідження минулого різні історики обирають різні основи (критерії) періодизації — від простого поділу за роками, десятиліттями, століттями до меж, що пов'язані зі змінами правителів, держав, способів господарювання, мислення або стану довкілля. Як зазначалося в попередньому параграфі, згідно з християнським ученням, життя

Що пов'язує та що відрізняє різні періоди?

За якими критеріями можна періодизувати історичний процес?

заці існували приблизно від початку III тис. до н. е. до середини I тисячоліття нашої ери. Руйнівниками останньої, давньоримської, були германці та слов'яни, потомки яких сьогодні заселяють Європу.

Середні віки — це період в історії сучасної європейської цивілізації, що сформувалась на руїнах античності. Найвидатніші творці європейської культури XV–XVI століть назвали Середньовіччям час між Античністю та, як вони вважали, новою епохою, бо культура греків і римлян у Європі «відродилась» із забуття, а її пам'ятки почали колекціонувати та вивчати. Середні віки ці мислителі вважали «темними віками», коли наука, освіта, мистецтва, перебуваючи під сильним впливом Церкви, занепали. Натомість у XIX ст. про цей період почали говорити схвально, відзначаючи релігійність та моральність тодішнього населення Європи, насамперед її рицарства. Зараз учені уникають крайнощів. Вони визнають, що, порівняно з Античністю, культура Європи у Середньовіччі стала біднішою. Водночас у цей період зародилися англійська, французька, німецька та інші сучасні культури. Тоді ж цивілізованими стали нові народи, зокрема слов'янські. Саме на Середні віки припадає існування двох могутніх українських держав — княжої Русі, «стольним градом» якої був Київ (IX–XIII ст.), та Королівства Руського (XIII–XIV ст.).

Новий час розпочинається у XVI ст. завдяки поверненню у користування здобутків Античності. Під їхнім впливом у нову епоху культури європейських народів, зокрема й українська культура, бурхливо розвиваються. Саме у Новий час зроблено дивовижні наукові відкриття,

Що свідчить про формування у Середньовіччі українського народу?

Чим Новий час відрізняється від Середньовіччя?

зведено надзвичайно складні, але прекрасні споруди, створено інші вражаючі твори мистецтва. Поціновувачів історії, наприклад, сьогодні захоплюють історичні романи Вальтера Скотта та Пантелеймона Куліша, картини Яна Матейка і Миколи Самокиша, історико-героїчні опери Ріхарда Вагнера та Миколи Лисенка тощо. Упродовж Новочасного періоду, який, на думку істориків, триває досі, виникає сучасний, близький нам європейський світ, а його вплив поширюється далеко за межі Європи.

В історії України Новий час — це період козацтва, яке відродило українську державу, заснувавши Гетьманщину — Військо Запорозьке (середина XVII—XVIII ст.). Це — доба боротьби за відновлення державної незалежності і єдності українського народу (кінець XVIII — кінець XX ст.). Найбільшим здобутком цієї доби стало проголошення Української Народної Республіки (1917–1921). Новий час — це також час існування сучасної України (починаючи з 1991 р.).

Досвід яких держав використовує сучасна Україна?

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Розглянь подані далі малюнки та спробуй на основі побаченого визначити й описати історичний період:

А

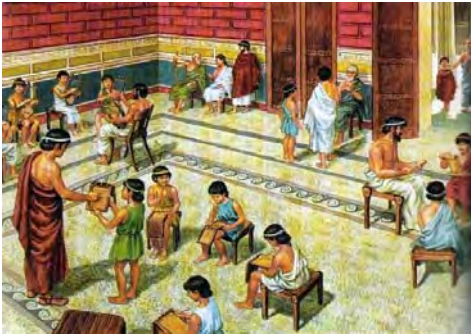

A

Б

В

I
МЕТ

В

Г

2. Познач на шкалі часу межі названих у параграфі:
- а) історико-культурних періодів;
  - б) існування українських держав.

Обміркуй вислів

Час не дається історику як якийсь проміжок, що десь собі існує ще до початку його дослідження. Він вибудовується істориком спеціально, бо це — частина його ремесла.

(Антуан Про)

Завдання:

Поясни думку сучасного французького історика Антуана Про, використовуючи терміни «період» та «періодизація».

Домашнє завдання

1. Акуратно різними кольорами познач на шкалі історичні епохи (періоди). Подбай, щоб залишалось достатньо місця для позначення на шкалі інших дат.

2. Подумки здійсни подорож у минуле на «машині часу». Обери культурно-історичну епоху європейської історії, в яку хотів/ла би потрапити. Опиши (усно або письмово) цю епоху, відповівши на запитання:

- а) де проживала спільнота людей: у печерах / у селах / у містах;
- б) чим займалася більшість людей спільноти: мисливством / землеробством / виробництвом машин та продуктів на продаж;
- в) хто і як керував спільнотами, до яких належали люди: досвідчені чоловіки та жінки / володар або володарка / народ;
- г) які вірування і культурні здобутки мали спільноти: поклонялися богам, які уособлювали природні явища / були християнами / чаклували / займались науками / вчилися ремесла у батьків / вчилися грамоти та рахунку і т. д.

3. Назви відомі Тобі важливі події, які у цей час відбулися на території України.

Найдопитливішим

Яким колись було бачення історії людства?

Досить довго люди вимірювали час природними циклами. Вони вважали, що загалом у житті людей нічого не змінюється, а тільки повторюється. Дитинство людини — це її весна, молодість — літо, зрілість — осінь, а старість — зима. Смерть сприймалася не як зникнення з цього світу, а як перевтілення, початок нового циклу життя, але не тут, серед родичів, а десь ще на Землі або на Небі. В українців це місце називалося ірієм (**вирієм**) і вважалося теплим та багатим на їжу краєм.

Орієнтовно, близько трьох тисяч років тому зародилось уявлення про незворотність та лінійність часу. Першим, хто поділив минуле людства на неповторювані періоди, був, як відомо, грек Гесіод (кінець VIII — початок VII ст. до н. е.) (рис. 4). У його поемі «Теогонія» («Походження богів») розповідається, як було створено та облаштовано впорядкований світ (Космос). Якщо довіряти авторові, давні греки вважали, що Космос народився з Хаосу (безпорядку). Спочатку з Хаосу постали Земля (Гея), підземний світ (Тартар) та сила любові (Ерот). Гея народила Небо (Уран). Завдяки союзові Землі і Неба з'явилися 12 велетнів-титанів, зокрема Кронос і Рея — боги часу та родючості; **Океан** і Тетія — божества моря; Гіперіон і Тейя — небесні боги. У них, у свою чергу, були діти — боги, що проживали на найвищій у Греції горі Олімп. Старшим та найбільш могутнім серед олімпійців був Зевс — бог громовиці. Боротьба між цими двома поколіннями богів завершилася тим, що олімпійці перемогли та ув'язнили старших титанів і титанід у підземеллі Тартарі.

Рис. 4. Гесіод
(фрагмент)

Основна частина «Теогонії», у якій Гесіод подавав повний родовід богів, а також **героїв**, які народилися від союзу цих богів із людьми, до наших днів не дійшла. Але збереглися рядки, у яких автор виклав свій погляд на історію людства. У минулому людей він виділив п'ять періодів: Золотий, Срібний, Мідний, Героїчний та Залізний. За Гесіодом, люди, створені у часи владарювання Кроноса, спочатку жили безтурботно. Час, коли у людей було достатньо їжі й не існувало загроз, поет називає Золотим віком. Але поступово людей ставало більше, а їхнє життя погіршувалося. За Золотим прийшов Срібний, а за ним — Мідний вік. Допомогти людям спробував син одного з титанів **Прометей**. Він викрав з Олімпу вогонь та передав його людям. За це Прометея було покарано. Звільнив його один з героїв, син Зевса **Геракл**. Герої допомагали людям та не допустили їх знищення. Попри це, життя людей у епоху Гесіода — Залізну — було нелегке. Греки вірили, що вслід за Залізною за певних умов може знову настати Золота доба людства.

Не мусиш, але спробуй

1. У тексті виділено слова, які сьогодні мають дещо інший, ніж у давні часи, зміст. Впиши їх у свій словник, подавши два значення — первісне та сучасне.
2. Якщо Тобі цікаво, відшукай та прочитай оповіді давніх греків (міфи) про Космос, боротьбу Зевса з Кроносом, учинок Прометея та подвиги героїв.

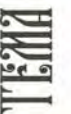

Якщо хочеш перевірити себе

1. Підбери докази на користь думки про незворотність таплинність часу.
2. Поміркуй, чим історичний час відрізняється від фізичного, у якому існує все у Космосі.
3. Поясни, чому досліднику минулого важливо датувати події, які його зацікавили.
4. Розташуй у хронологічній послідовності: Античність; Новий час, Середні віки, Первісність.
5. Встанови, у межах якої з історико-культурних епох відбулася кожна згадана у §§ 3–5 подія, жила згадана там особа.
6. Розв'яжи наведені далі хронологічні задачі:
  - 6.1. Обери дати, що належать до одного століття:
    - а) 1113 р., 1200 р., 1223 р., 1410 р., 1238 р., 1632 р., 1253 р.;
    - б) 1586 р., 1600 р., 1620 р., 1709 р., 1861 р., 1648 р., 1727 р., 1687 р.
  - 6.2. Визнач, яке це століття:
    - а) 800 р., 988 р., 1199 р., 1253 р., 1648 р., 1710 р., 1917 р., 2013 р.;
    - б) 453 р., 700 р., 1362 р., 1410 р., 1569 р., 1814 р., 1932 р., 2004 р.
  - 6.3. Вибери дати подій, що відбулися у I тисячолітті:
1054 р., 988 р., 1941 р., 945 р., 1125 р., 862 р., 988 р., 1000 р.
  - 6.4. Вибери дати подій, що відбулися у II тисячолітті:
482 р., 1000 р., 1569 р., 957 р., 1362 р., 1569 р., 2000 р.
  - 6.5. Вибери дати подій, що відбулися у першій половині століття:
1385 р., 1019 р., 1362 р., 1834 р., 1945 р., 1964 р., 2014 р.
  - 6.6. Вибери дати подій, що відбулися у другій половині століття:
1588 р., 1113 р., 1996 р., 988 р., 1993 р., 1969 р., 2017 р.
7. Встанови відповідність між державою, яка існувала на теренах України, та культурно-історичною епохою:

А Скіфія	1 Новий час
Б Королівство Руське	2 Середні віки
В Військо Запорозьке (Гетьманщина)	3 Античність

Розвага для сумлінних

Розгадавши головоломки, упевнишся у своїй кмітливості та знаннях і порадиш за себе.

Загадки

1. Він може тижнем, роком бути. Кого назад не повернути?
2. Не старіє, не вмирає, а все нищить, забирає.
3. Вчора було, сьогодні є і завтра буде.
4. У місті — дванадцять ринків, на кожному ринку — по тридцять людей, у кожного — по двадцять чотири дитини.

Мета 2

ДЕ ВІДБУВАЄТЬСЯ ІСТОРІЯ

Прочитавши другу тему підручника, Ти зрозумієш:

- що історія – це наука про людину в часі і просторі;
- що таке історичний простір, чим він відрізняється від звичного, географічного;
- що таке історична карта, її значення як важливого джерела інформації;
- як створюють історичні карти, чим вони відрізняються від географічних;
- як природні умови можуть впливати на життя людей та як діяння людини впливають на природу;
- призначення контурної карти, її роль для навчання історії.

Якщо Ти опрацюєш матеріал цієї теми, то умітимеш:

- сприймати територію як місце, де відбувалися (розгорталися в часі) історичні події;
- скласти розповідь за історичною картою;
- визначити географічне розташування й природні умови названих учителем історико-географічних регіонів;
- позначити і надписати на контурній карті названі вчителем історико-географічні регіони, територію рідного краю, рідне місто/селище/село;
- визначити територіальне розташування та походження назви рідного міста/села.

Свою історію має кожна людина, її рід, село, місто — кожен топче свою стежку, а всі стежки разом з'єднані — це і є історичний шлях.

Валерій Шевчук

§ 6. Історичний простір

Завдання перед читанням тексту параграфу

Пригадай, що означають слова «карта», «об'єкт», «територія», «координати», «країна». При потребі знайди їх у тлумачному словнику.

Поради

Цей параграф, на відміну від попередніх, складається з двох частин — «пунктів». Читаючи кожен із «пунктів», намагайся самостійно знайти

відповіді на запитання, пробуй виконати кожне завдання.

Удома перекажи комусь із рідних спочатку перший «пункт», а потім — другий. Поясни, яка думка зашифрована у назві першого «пункту», а яка — у назві другого. Запиши у словник виділені у тексті слова і додай їх пояснення.

Координати подій. Події завжди відбуваються в конкретний час та в якійсь землі, державі, поселенні. Пізнаючи людей через їхні дії, історики мають дізнатися не тільки про час, а й про територію, на якій вони жили, щось планували, обмірковували, якимось діяли. Територію як місце, де розташовані природні та створені людьми об'єкти і в якому відбуваються (розгортаються в часі) події, називають **простором**.

У сучасному просторі природні об'єкти, наприклад гори, ліси, річки, острови, а також об'єкти, створені людьми, зокрема міста, залізниці, підприємства, співіснують. Такі об'єкти через їх відносно стійке розташування прийнято називати географічними. Люди, прагнучи добре орієнтуватися на місцевості, навчилися позначати для себе взаємне розташування географічних об'єктів у просторі. Це сталося, як вважають учені, ще задовго до нашої ери, у первісні часи. Припускають, що перші умовні зображення місцевості, де були позначені місця полювання і тимчасового проживання людей, пагорби,

Спробуй створити коротке повідомлення (одне-два речення) про відому Тобі подію, у якому було б вказано її координати — часову та просторову «адресу».

річки та озера, що оточували цю територію, люди робили на корі дерева, на слонячому бивні та на вичинених шкурах. Зменшене умовне зображення земної поверхні, її частини або окремих країн світу з позначеними об'єктами — це карта (мапа). Розрізняють карти фізичні, політичні й історичні. Перші відображають географічний простір, тобто взаємне розташування і протяжність географічних об'єктів, що знаходяться на зображуваній території (рис. 5). На політичних картах позначають взаємне розміщення на поверхні Землі та протяжність (кордони) держав (рис. 6). Політико-адміністративний устрій території окремої держави: столицю, адміністративні центри земель, де знаходяться їх органи урядування, адміністративні межі цих земель, населені пункти та шляхи сполучення відображають на спеціальній адміністративній карті (рис. 7).

Розглянь подані у підручнику фізичну (Рис. 5), політичну (Рис. 6) та адміністративну (Рис. 7) карти. Спробуй розповісти те, про що вони і формують.

Географічна карта (мапа) — зображення в певному масштабі території земної поверхні на площині, виконане за допомогою умовних знаків.

Рис. 5. Фізична карта України

Рис. 6. Політична карта Європи

ТЕМА 2

Рис. 7. Адміністративна карта України

Що ж зображено на історичних картах? Історичні карти відображають географічний простір у часі. На таких картах позначені розташування і протяжність важливих для пояснення минулого географічних об'єктів, які існували в конкретний історичний період. Тому, наприклад, на карті України-Русі площа лісів буде значно більшою, ніж на карті сучасної України; на Дніпрі позначають пороги, але не буде Канівського та інших водосховищ. На цій карті Ти знайдеш тільки ті міста, що були засновані київськими князями (Київ, Чернігів), фортеці, яких сьогодні вже немає (наприклад Тустань), торговельні шляхи, що не співпадають із сучасними автобанами. Особливості історичних карт також у тому, що на них можуть позначати:

а) місця тимчасового поселення первісних людей — стоянки;

б) площу проживання окремих племен чи народів, територію державних утворень, яких сьогодні не існує;

в) територіальні зміни, що відбулися в межах історичного періоду, наприклад включення частини території однієї держави до складу іншої;

г) місця важливих битв;

д) напрямки просування кочових народів або військ якихось правителів;

е) дати історичних подій та інше.

Отже, **історична карта** — це зменшене умовне зображення частини земної поверхні або окремої країни з позначеними географічними об'єктами та подіями, важливими для орієнтації в історичному просторі. **Історичний простір** охоплює всі реальності минулого, що мають терито-

Розглянь поміщені у § 7 підручника історичні карти України (мапи 1–10). Поясни, чим історичні карти відрізняються від:
а) фізичних;
б) політичних.

Історична карта (мапа) — образно-знакове зображення історичних подій, що в минулому відбувалися на певній території.

Історичний простір — територія, де відбулися історичні події.

ріальну протяжність (розмір): ріки, рівнини, гори, поселення, шляхи, битви тощо. На відміну від простору географічного, історичний простір — уявний. Історичні об'єкти хоча й існували на якійсь території, але їхні розміри й розміщення, значимість у житті людей — це продукт досліджень істориків.

Значимість історичних координат.

Чому важливо знати місце події серед інших подій минулого не тільки в часі, а й у просторі? На думки та дії людей значною мірою впливає **спосіб життя**, який вони ведуть, тобто їхні вірування, звичаї, господарювання, побут (харчування, одяг, житло). Спосіб життя людей, зі свого боку, залежить від **природних умов**, у яких вони проживають. Зокрема, люди, які колись мешкали в степах України, були кочівниками. Вони постійно пересувалися у пошуках води і корму для худоби. Натомість на теренах України, багатих на чорнозем, люди вели осілий спосіб життя. Вони віддавали перевагу вирощуванню рослин, заняттю ремеслом і торгівлею.

Кліматичні умови суттєво впливають не тільки на заняття, а й на побут людей. Наприклад, у мешканців азійських чи африканських оаз, на відміну від українців, немає потреби мати в помешканнях печі й одягатись у кожух чи шубу. Зате вони дбайливо доглядають водойми, адже потерпають від нестачі води. Доступність і обсяги природних багатств: землі, води, деревини, металевих руд та інших ресурсів — завжди мали значний вплив на господарство і добробут населення. Тому дуже важливо знати, як

Чим історичний простір відрізняється від географічного?

Наведи інші приклади взаємозалежності способу життя людей і природних умов, у яких вони живуть.

Територія — частина поверхні суходолу з природними і створеними людьми ресурсами, що має певні просторові межі та географічне розташування.

змінювалися рельєф, кліматичні умови та природні ресурси, відколи тут оселилися люди.

Цінною для істориків інформацією є відомості про те, які народи залюднювали Україну в різні часи, з яких країв вони сюди прийшли, якими землями мігрували (пересувалися). Це допоможе зрозуміти, як українці розвивали господарство (засоби і способи здобувати собі продукти для прожиття), коли навчилися виготовляти і коли вдосконалили знаряддя праці, як склалися їхні традиції, яке походження народних вірувань і звичаїв.

Про народи, які колись освоювали територію України, нам сьогодні розповідають **топоніми** — назви долин, рік, населених пунктів. Наприклад, назва річки Рось походить з давньослов'янської мови, в якій «рос» — вода. Назва нашої столиці — Київ — підтверджує легенду, що місто зведене руським князем Кием. Виникнення і походження географічних назв (назв населених пунктів, водойм, гір, річок, лісів, урочищ) вивчає спеціальна наука — **топоніміка**.

Розглянемо як приклад історію міста Білгород-Дністровський (Одеська область). Його назва з'явилася, вірогідно, у часи України-Русі. Тоді ці терени заселяли наші предки — слов'яни-тиверці. Вони використовували для будівництва місцевий камінь-вапняк, звідси й назва — Білий город. Турки, які захопили згодом місто, лише перейменували його, назвавши Аккерман. Аккерман у перекладі з турецької **теж** означає «біла фортеця». А в античну епоху на місці Білгорода існувало місто Тирас (Tira). Так

Поясни на прикладах, для чого потрібні відомості про прабатьківщину народів, які заселяли чи заселяють Україну.

Господарство – все, що виробляється, на чому це виробляється та як обмінюється.

Що можна дізнатися, досліджуючи виникнення і походження топонімів?

це місто назвали давні греки, які перейняли у скіфів назву річки Дністер — Тирас. У перекладі з іранської Тирас означає «швидкий, швидкоплинний».

Як бачимо, для історичного дослідження достовірна інформація про те, в якій місцевості відбулася кожна подія, де проживав і звідки родом історичний діяч, дуже корисна. Це дає змогу співвіднести подію, особу з епохою, народом, державою, допомагає пояснити перебіг події або погляди людини.

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Чому історію іноді називають мандрівкою в часі та просторі?
2. Спробуй сформулювати визначення історичного простору. Які його особливості?
3. Що можемо дізнатися про Україну, пізнаючи її як історичний простір?
4. Чим історичні карти подібні, а чим відрізняються від географічних?

Контурна карта

Відтворення історичного простору — обов'язкова складова будь-якого дослідження минулого. Спочатку дослідник збирає інформацію про простір історичного періоду, який вивчає. Спираючись на неї, він відтворює цей простір у власній уяві. Останній крок — відобразити у доступній формі своє уявлення. Зробити це можна у формі опису. Але спробуй словами описати своє місто або село, вказавши при цьому взаємне розміщення вулиць, будівель, парків, садів і т. д. Значно простіше створити малюнок або схему, з яких видно положення кожного важливого для дослідження історичного та природного об'єкта. Ось і вийшла карта!

Будь-яка карта — це зменшене, узагальнене, умовно-знакове зображення частини земної поверхні на площині, виконане з урахуванням деяких математичних законів.

Контурна карта (мапа) — окремий вид географічних карт, призначений для виконання учнями навчальних завдань. На таких картах нанесені тільки контури країн, основні об'єкти, процеси або явища та подані завдання, виконати які можна через нанесення потрібних умовних позначок. Нанесені позначки потрібно пояснити в легенді карти.

Кратність зменшення

зображення відображає масштаб карти. Об'єкти позначають на картах умовними знаками. Пояснення до них дають у **легенді карти**. Завдяки історичним картам ми можемо бачити досліджувану нами територію так, як вона виглядала у минулому.

Зрозуміти, як створюються історичні карти, допомагає робота з контурною картою (рис. 8). На контурних картах позначено тільки загальні обриси певних географічних об'єктів. Історичні об'єкти на цій карті треба позначити самостійно. Завдання, які виконуються в контурній карті, розвивають пам'ять, увагу, логічне та художнє мислення, просторове сприйняття. Використовуються контурні карти також для оцінювання результатів навчання.

Як працювати з контурною картою?

Завдання до контурної карти — це, зазвичай, завдання на

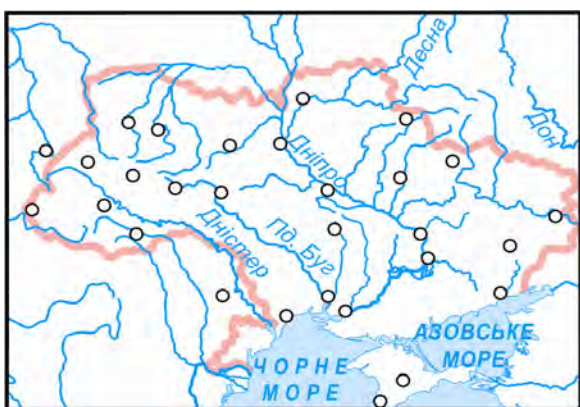

Рис. 8. Контурна карта України

застосування здобутих Тобою знань. Тому виконувати їх треба тільки після того, як буде опрацьовано відповідний параграф підручника та пов'язані з його змістом історичні карти. Читаючи параграф, зверни увагу на назви історичних об'єктів — річок, міст, держав, місця битв тощо. Запам'ятай ці назви та знайди умовні позначення відповідних об'єктів на історичній карті.

Перш ніж почати виконувати завдання на контурній карті, прочитай її назву. У ній міститься інформація про період та території, що зображені на цій карті. Повтори умовні позначення.

Заповнюй контурну карту тільки після того, як уважно прочитаєш поставлені завдання та поясниш собі, що треба зробити. Завдання до контурної карти виконуй послідовно.

Почни заповнювати контурну карту тільки тоді, коли в ній зорієтуєшся. Для цього визнач, де знаходяться основні географічні об'єкти. Наприклад, на карті із зображенням України в будь-який історичний період основні географічні об'єкти — це Чорне море, річки Сіверський Донець, Дніпро, Південний Буг, Дністер, Західний Буг. Надпиши основні географічні об'єкти карти, яку заповнюєш.

Завдання до контурної карти виконуй послідовно.

Пам'ятай: треба заповнити легенду карти. *Легенда карти* — це перелік умовних позначень, які використовуються на карті, та пояснення до них. Легенда повинна містити всі використані на карті

умовні позначки. Розмістити їх треба в такому порядку, щоб з читання легенди можна було скласти уяву про зміст карти, не дивлячись на неї. Зображення знаків у легенді і на карті повинні бути однаковими.

Працювати з контурною картою треба вдумливо. Тож під час нанесення відповідних позначок намагайся пригадати дати і суть подій, їхні причини та наслідки.

Практична робота

Цю практичну роботу треба виконати на уроці, працюючи під наглядом учителя.

1. Познач на контурній карті державу, громадянином якої Ти є, столицю цієї держави, область, у якій проживаєш, місце свого проживання (місто, селище, село).

2. Пригадай, у яких містах нашої держави та яких землях, що знаходяться за її межами, Ти побував/побувала. Познач на контурній карті ці міста і країни. Не забудь заповнити легенду своєї карти.

Обміркуй вислови

1. Не існує об'єкта, який перебував би поза простором і часом. (Єлизавета Подольська)

2. Історія є географією в часі, а географія — історією в просторі. (Жан Жак Елізе Реклю)

Завдання:

1. Обґрунтуй або спростуй думку сучасної української професорки філософії Є. Подольської.

2. Спробуй роз'яснити наведений вислів визначного французького географа ХІХ ст. Ж. Реклю.

Найдопитливішим

Як люди уявляли собі світ, у якому живуть?

В уяві людей світ, у якому вони живуть, завжди умовно ділиться на обжитий та незнаний. Обжитий — це той, де вони побували і в якому можуть дати собі раду. А незнаний — це непізнаний, загадковий і загрозовий світ, у якому все може бути не так, як у звичному довіклі. У первісні часи обжитий, освоєний світ обмежувався територією, де людина полювала, рибалила, збирала плоди та ягоди. Попри добре знання місцевості, навіть цей світ сприймався первісними людьми як дуже небезпечний. Адже вони знали, наприклад, який рельєф місцевості, де знайти воду та як якого звіра вполювати, але не могли зрозуміти,

звідки береться вода, чому у різних тварин різні розміри та поведінка, чому існують гори, степи та ліси. Освоєна кожною групою первісних людей територія становила в середньому 50–100 км². Про більш віддалені місцини ці люди могли почути хіба з розповідей чужоплемінників, з якими час від часу зустрічалися на межових землях.

Ще з первісних часів люди вважали, що Земля закінчується там, де «сходиться» з небом. А те, що за небокраєм, було плодом їхньої фантазії. Для давніх греків Земля мала форму диска, подібного на щит їхнього воїна. Давні жителі Індії були переконані, що диск Землі лежить на спинах слонів (рис. 9). Населення Стародавнього Єгипту уявляло собі небо віддзеркаленням води, тому Сонце в них мандрувало небозводом на човні (рис. 10).

Рис. 10. Земля в уяві давніх жителів Єгипту

Призначення та місце. Тому Вічне Дерево — Прадуб, а ще Вєрба — це дорога між світами. Вічне Дерево — це також міст, яким можна потрапити із обжитого людьми світу у світ богів або у підземний світ. Сповнені таких переконань, наші предки — праукраїнці — намагалися жити в гармонії та злагоді з природою.

Пізнаючи світ, люди поступово освоювали все ширші його простори. Щоб передати відомості про мисливські

Рис. 12. Карта на бивні мамонта

угіддя, рибні місця, стежки, якими можна пробратися через гори і хащі, вони почали зображати краєвиди з допомогою насічок на стінах печер та на кістках тварин. Так, наприклад, на бивні мамонта, розкопаному біля с. Межиріч (Черкаська область), можна помітити пагорби, ліс та річку. Це найдавніше умовне зображення місцевості в Україні, вік якого сягає 13–15 тис. років (рис. 12).

Рис. 9. Земля в уяві давнього населення Індії

Рис. 11. Прадуб

Зростання числа відомих географічних об'єктів спонукало людей давати їм назви. Назви передавалися усно з покоління в покоління, успішно зберігшись до наших днів. Більшість сучасних топонімів в Україні теж походить з Античності, а то й Первісності.

Рис. 13. Клавдій Птоломей

З винаходом писемності назви нововідкритих людьми земель почали виписувати на створених ними картах. Перші карти, подібні до сучасних, створили в античні часи. Найдосконалішими довгий час були карти Клавдія Птолемея (87–165 рр.) з м. Александрії, що в Єгипті. Грек за походженням, Птоломей був громадянином Риму та знаним своїми відкриттями математиком, астрономом, географом і астрологом (рис. 13). Одна з найбільш відомих його робіт «Географія» містила чи не всі зібрані на той час важливі відомості про географічний простір Землі. До «Географії» входили також одна загальна та 26 спеціальних карт. На картах зображено майже всю територію Європи, більшу

частину Азії та Африки, Індійський та Атлантичний океани, Середземне, Чорне та Червоне моря, багато річок, гір тощо (рис. 14). У XV ст. ці карти було видруковано. На Десятій карті Європи вперше зображені українські землі. На них напис: Сарматія («Sarmaciein Eupore»). Не менш відома інша робота Клавдія Птолемея, «Альмагест». У цій праці автор запропонував математичну теорію руху планет навколо нерухомої Землі, яка дозволяла обчислювати їхнє розташування на небі. Геоцентрична модель світу була загальноновизнаною в Європі аж до XVI ст., коли польський астроном Миколай Коперник обґрунтував думку, що саме Земля рухається навколо Сонця.

Рис. 14. Карта світу, укладена Клавдієм Птолемеєм

Не мусиш, але спробуй

1. Порівняй розміри пізнаного Тобю та людиною первісних часів світу. Завдяки чому ці розміри суттєво різняться? Поміркуй, чи існує сьогодні незнаний світ.
2. Перелічи відомі Тобі місцеві топоніми. Які з них Ти можеш пояснити? Про що свідчить походження пояснених Тобю географічних назв?
3. У тексті використані слова «географ» і «астролог». Поцікався, що досліджують астрологи, а що — географи.
4. Дізнайся, чому Птоломей називає Україну Сарматією.